

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ; ПСИХОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

УДК 316.37:364.044.44

DOI <https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2022.5.2>

Бутенко Н. В.

*доктор філософії в галузі соціальної роботи,
асистент кафедри соціальної роботи*

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ПРОВЕДЕННЯ ГРУПОВОЇ РОБОТИ З СІМ'ЯМИ, ЯКІ ПЕРЕБУВАЮТЬ В СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИНАХ

PROVIDING GROUP WORK WITH FAMILIES WHO ARE UNDER DIFFICULT LIFE CIRCUMSTANCES

Стаття присвячена дослідженню можливостей використання методу групової роботи з сім'ями, які перебувають у складних життєвих обставинах. Автор аналізує основні форми роботи та групові заходи, що реалізуються переважно у державних центрах соціальних служб з даною категорією клієнтів та зосереджує увагу на тому, яких цілей має досягати групова робота для різних типів сімей. Зазначається, що провідним завданням залучення сімей до групової роботи є створення умов для покращення їхньої внутрішньосімейної взаємодії, створення додаткового джерела для підвищення власного батьківського потенціалу та покращення сімейного побуту.

У статті розкриваються напрямки групової роботи з трьома основними категоріями сімей: прийомними сім'ями, сім'ями, які мають труднощі у виконанні батьківських обов'язків, та сім'ями, які виховують дітей з інвалідністю. Кожен з типів сімей може долучатися до груп різноманітного спрямування для того, щоб покращити соціальну ситуацію в родині: прийомні сім'ї мають працювати на підвищення батьківської компетентності та вчитися встановлювати довірливі стосунки з прийомними дітьми, у роботі з сім'ями, які ухиляються від виконання батьківських обов'язків потрібно працювати над підвищенням батьківського потенціалу, формувати усвідомлене ставлення до батьківства, у сім'ях, які виховують дитину з інвалідністю можна працювати на розвиток сімейних уявлень, зміну ставлення до інвалідності та хвороби дитини.

У статті зазначено, що будь-яка групова робота, яка проводиться з сім'ями, має працювати на створення довіри та безпечного середовища, у якому учасники можуть отримати позитивний досвід взаємодії, корисну інформацію по різних темах, позитивний приклад вирішення проблем, та, в перспективі створити мережу підтримки з іншими сім'ями та фахівцями для ефективного вирішення проблем.

Ключові слова: групова робота; соціальна-психологічна допомога; складні життєві обставини; групи взаємопідтримки для батьків; сімейні уявлення.

The article is dedicated to the investigation of the group method in the work with families, who are under difficult life circumstances. The author describes the main directions of group work that are used in Ukraine nowadays, mainly focusing on work and directions that are provided by state social services. The article describes different types of group work, which can be used in work such as training, support or encounter groups, lectures, art classes, etc. Two main topics discussed in the article are: how different types of group work can be used in working with clients, what purposes must be reached during this work, and what is the difference between different types of families and their behavior. The article also emphasizes the specifics of participant behavior, such as low motivation, refusals to work, and conflict behavior.

There is a discussion of the difference in the topic of group work for different types of families. Encounter groups are obligatory for foster families, because they must raise their parental policy and improve their educational skills. For families, who have problems with the fulfillment of paternal duties, it is highly desirable to attend a group aimed at forming the skills of conscious parenting, which will help to form appropriate lessons for the organization of family life. For families, raising children with disabilities, group work can be used to develop family representations and, accordingly, change attitudes toward the child's disability and illness.

It is emphasized that any group work is aimed at creating a support network between families, setting a positive example, promoting the creation of trusting relationships with professionals who provide social and psychological assistance, and improving the life situation of participants.

Key words: group work; social and psychological support; difficult life circumstances; encounter groups for parental potential; family representations.

Постановка проблеми. Групова робота, наряду з індивідуальними формами роботи, дуже часто використовується фахівцями у процесі надання соціальних послуг сім'ям, що належать до вразливих верств населення. Групова робота дає можливість охопити одночасно більшу кількість клієнтів та створює сприятливі умови для соціально-психологічної роботи. Найчастіше групова робота з сім'ями

реалізується у вигляді проведення різноманітних груп взаємопідтримки, тренінгових занять, шкіл для батьків, а також через заходи організації змістовного дозвілля.

Аналіз досліджень і публікацій. У зв'язку із змінами, що відбуваються у суспільстві, дослідники все більше уваги приділяють проведенню підготовчих занять з батьками задля створення безпечних

умов для дитини. Автори Лях, Т., Лехолетова, М., Петрович, В., Спіріна, Т. наголошують на тому, що із початком повномасштабного вторгнення в Україну батьківська підтримка стає потужним ресурсом, який допомагає дітям пережити психотравмуючі події війни, та пропонують професійний підхід у підготовці батьків [4, с. 27-28].

Окрема увага дослідників присвячена вивченню особливостей організації і проведення групової роботи з різними категоріями сімей. У контексті соціальної роботи з прийомними сім'ями, Петрочко, Ж. та Петушкова, Л. аналізують нову програму підготовки кандидатів у прийомні батьки та усиновлювачі, розкриваючи переваги модульного методу навчання [6]. Про необхідність підтримки прийомних батьків через створення груп взаємопідтримки також зазначають Пономаренко, Л. [7], Пілягіна, Г. [10]. Існують також окремі програми підготовки батьків, які бажають взяти на виховання дитину з інвалідністю [11]. Групова робота з сім'ями, які виховують дітей з інвалідністю розглядається через призму психотерапевтичної роботи з батьками [14, с. 35-36], гармонізації батьківсько-дитячих стосунків [12, с. 17-18]. Науковому обґрунтуванню тренінгу усвідомленого батьківства присвячена достатня кількість досліджень – його розглядають як інструмент профілактики потрапляння у складну ситуацію [13], запобігання відмови від дітей тощо, та як інструмент подолання кризи, що вже наступила, з метою мінімізації негативних наслідків для дитини.

Метою статті є проаналізувати можливості використання методу групової роботи при роботі з сім'ями, які перебувають у складних життєвих обставинах.

Виклад основного матеріалу. Згідно із Законом України «Про соціальні послуги», складними життєвими обставинами (далі – СЖО) є обставини, які негативно впливають на розвиток і стан особи, і, які особа або сім'я не може подолати самотійно. При цьому чинники, що призводять до виникнення СЖО, можуть бути як невідворотними, наприклад, настання похилого віку, невиліковні хвороби, інвалідність, втрата одного з батьків, так і такими, чії негативні наслідки можна подолати при наданні професійної допомоги, наприклад, малозабезпеченість, бездомність, втрата соціальних зв'язків тощо [8]. У випадку, коли сім'я вже опинилася під дією негативних чинників, вона потребує допомоги спеціалістів, зокрема фахівця соціальної роботи та психолога, які допоможуть їй скласти план виходу із наявної ситуації аби мінімізувати негативний вплив існуючих чинників. Разом з тим, сім'ї, які вже проходять шлях покращення власної соціальної ситуації, потребують сторонньої підтримки, як додаткового ресурсу для наснаження або позитивного прикладу. Надати такий ресурс можна саме за допомогою різноманітних форм проведення груп, які використовуються у соціально-психологічній роботі.

Робота з сім'ями, які перебувають у складних життєвих обставинах, може відбуватися у різних формах: у вигляді груп взаємопідтримки, тренінгів

різноманітного спрямування, семінарів, групових занять, творчих майстер класів тощо. Найбільш поширеними є формати груп взаємопідтримки та тренінги. Метод групової роботи може мати перевагу над індивідуальними консультаціями, коли потрібно створити умови для охоплення більшої кількості учасників, та сприяти обміну досвідом і виробленню конструктивних стратегій поведінки у ситуаціях невизначеності. Разом з тим, групову роботу можна використовувати, коли учасникам, які мають недостатній рівень досягнень показують приклад сімей, які знаходячись у подібній ситуації, змогли активізувати власні ресурси і досягти позитивних результатів.

Групи взаємопідтримки дають можливість створити єдиний безпечний простір для спілкування, де учасники можуть поділитися власними переживаннями щодо обговорюваних питань та отримати підтримку від інших. Автори посібника «Створення та організація груп взаємопідтримки для батьків-вихователів та прийомних батьків» відзначають, що формат груп взаємопідтримки дає можливість учасникам отримати груповий досвід, відрефлексувати власну поведінку та реакції за рахунок відтворення суспільних відносин на мікрорівні; отримати адекватний зворотній зв'язок та набути нових навичок та вмій у спілкуванні з дітьми або з іншими дорослими [11, с. 9-10].

Тренінг найчастіше використовується для формування специфічних навичок у учасників. В контексті безпосередньо соціальної роботи, його можуть використовувати для того, щоб навчити батьків доглядати за дітьми, що мають специфічні прояви захворювання, надавати їм домедичну допомогу, підтримувати їх у людних місцях тощо. Так само тренінгова форма роботи може використовуватися для того, щоб навчити учасників надавати конкретний вид соціальних послуг в умовах надомного перебування. Щодо психологічних тренінгів – то вони рідше використовуються у роботі соціальних служб, особливо державних, оскільки їх головною метою є покращення соціальної ситуації сім'ї, за рахунок зменшення негативного впливу обставин, що впливають на клієнтів. Втім, така форма роботи також використовується: тренінги особистісного зростання, ненасильницького спілкування, тренінг гармонізації батьківсько-дитячих або подружніх стосунків.

Семінари або освітні лекції, які проводяться для сімей, мають на меті розкриття конкретної теми та надання нової інформації по ній. Найчастіше цей формат роботи використовується, коли до сімей потрібно довести інформацію про новели законодавства або висвітлити теоретичну площину питання, що стосуються, наприклад внутрішньосімейних стосунків, особливостей виховання дитини, розвитку власної сім'ї та особистості тощо. Застосування цього формату у роботі найчастіше обмежується особливостями його проведення – захід найчастіше відбувається одноразово, триває не більше 1,5-2 години і передбачає надання переважно теоретичного матеріалу, без підкріплення практичними навичками.

Однак, його можна використовувати, коли виникає потреба швидко донести оновлену інформацію до великої групи учасників, або ж коли у декількох клієнтів одночасно виникає запит на схожу інформацію.

Проведення різноманітних творчих занять та майстер класів не лише сприяє організації змістовного дозвілля для сімей в СЖО, але і створює безпечне середовище для розкриття учасників. У процесі роботи, при наявності відповідної підготовки фахівця, можна використовувати елементи експресивної терапії, яка була розроблена Н. Роджерс [1, с. 36]. Відповідно до цієї концепції, експресивна терапія дозволяє працювати над розкриттям власної особистості шляхом використання будь-якого напрямку творчості. Саме тому, до різноманітних творчих занять потрібно долучати не лише дітей, а й їх батьків, тому що ситуація роботи з різноманітними матеріалами, креативне середовище може посприяти розкриттю батьків, створення довірливого ставлення до ведучих.

Налагодження та гармонізація батьківсько-дитячих стосунків є провідною метою групових занять, що організуються на базі центрів соціальних служб. Для будь-якого напрямку соціальної та психологічної роботи пріоритетним завданням є дотримання та захист прав дитини. Оскільки батьки або особи, що їх заміщують, є первинною ланкою у забезпеченні цих прав, більшість програм тренінгів спрямована саме на те, щоб донести до батьків важливість підтримання нормальних стосунків із дитиною і виконання своїх зобов'язань щодо її виховання і забезпечення. Створення середовища, яке об'єднуватиме сім'ї, які перебувають у схожій соціальній ситуації, сприяє створенню мережі нових контактів, які позитивно впливатимуть на індивідуальний прогрес кожного з учасників групи. Участь у групах дозволяє не лише краще досягати цілей роботи за рахунок проходження групової динаміки, а сприяє актуалізації нових питань, які можуть бути задані, а також формуванні нового групового досвіду, що може виникати у процесі обговорення та роботи. Позитивний приклад інших членів групи у вирішенні схожих проблем також може стати додатковим джерелом для інспірації до дій.

У той же час проведення групової роботи з сім'ями, які перебувають у складних життєвих обставинах, має свою специфіку. По-перше, не всі учасники можуть бути вмотивовані та усвідомлювати власне цілепокладання у відвідуванні занять. Бувають випадки, коли батьки погоджуються ходити на групи, тому що це є умовою для збереження ними батьківських прав і опіки над дитиною, іноді – тому що мають свої власні уявлення щодо змісту і форми роботи, сподіваючись, що за відвідування вони отримуватимуть додаткові «бали» у вигляді допомоги, виплат або поблажливого ставлення. По-друге, учасники можуть ігнорувати групи, особливо на перших заняттях, не приходячи без поважних причин, або приходячи на групи у стані алкогольного сп'яніння або не підготовленими. Таким чином батьки неусвідомлено бойкотують групову роботу, не намагаю-

чись долучитися до її роботи та заважають іншим учасникам, відвертаючи усю увагу на себе. По-третє, здійснюючи спротив груповому впливу, учасники можуть відмовлятися приймати участь у роботі, виконувати завдання, долучатися до обговорень, при цьому вступаючи у конфлікти та суперечки з іншими і відмовляючись покинути групу. Саме тому, підготовка та організація групової роботи для таких категорій клієнтів потребує чітко вираженої структури тренінгу, розуміння напрямків роботи та розвитку групи, а також відповідної професійної підготовки тренера або ведучого.

Групи можуть бути організовані для різних учасників, та включати або виключно батьків, або батьків та дітей, одного або двох членів подружжя, інших членів сім'ї, які бажають брати участь у роботі. Найчастіше метод групової роботи об'єднує сімей, які не просто перебувають у складних життєвих обставинах, але і об'єднанні спільною соціальною ситуацією, наприклад сімей, які взяли на виховання дитину-сироту або дитину, позбавлену батьківського піклування; сімей, які виховують дитину з інвалідністю; сімей з низьким вихованим потенціалом тощо.

Зокрема, для прийомних сімей або сімей, які взяли під опіку дітей-сиріт, відвідування груп є обов'язковою формою роботою, яка використовується спеціально для підвищення їхнього обов'язності та розвитку батьківської компетентності. Зокрема, у 2011 році Міністерством у справах сім'ї, молоді та спорту була затверджена «Програма навчання для прийомних батьків та батьків-вихователів з метою підвищення їх виховного потенціалу», загальним обсягом 40 годин, яка складається з 6 модулів. Метою програми є «... посилення виховного потенціалу прийомних батьків, батьків-вихователів, підвищення рівня їх компетентності, що сприятиме встановленню позитивних взаємостосунків батьків з дітьми, повноцінному розвитку дітей та самореалізації батьків» [10]. Однак це не єдина програма, яка використовується для навчання кандидатів у прийомні батьки: в Україні також діє програма «Прайд», та нова програма, яка стартувала восени 2022 року в рамках проєкту «Моніторинг потреб та підтримка дітей в умовах війни», що реалізується за участю ЮНІСЕФ Україна [3]. Специфікою програм навчання батьків є те, що усі компоненти є обов'язковими для опрацювання та проходження. Окрім груп навчання для батьків, центри соціальних служб також працюють над тим, щоб створювати групи взаємопідтримки, де прийомні сім'ї або батьки-вихователі дитячих будинків сімейного типу, можуть ділитися досвідом виховання дітей та вирішення питань, що виникають у процесі їх освіти і розвитку.

Для сімей, які мають труднощі у виконанні своїх батьківських обов'язків щодо дитини, відвідування групових занять є дуже бажаним, а іноді навіть обов'язковим елементом. У таких сім'ях можуть виникати проблеми пов'язані із конфліктами, домашнім насиллям, вживанням алкогольних напоїв, що в загальному призводить до нехтування потребами

дитини і може створювати несприятливу ситуації для її розвитку в родині. У свою чергу, в найскладніших випадках, це може призвести до ухиляння від виконання батьківських обов'язків та ставити питання щодо вилучення дитини із сім'ї та позбавлення батьків прав. Для того, щоб уникнути такого розвитку подій, сім'ям, які перебувають в нестабільній соціальній ситуації та мають явно виражені ознаки складних життєвих обставин, пропонують пройти групові заняття по усвідомленому батьківству. Заходи по типу «Школа усвідомленого батьківства» зазвичай тривають 10-12 занять, що проводяться щотижнево та включають обговорення тем, що стосуються усіх сфер сімейного життя: починаючи від планування вагітності, особливостей розвитку та дорослішання дітей, включаючи сімейні цінності, стосунки із партнером, особливості підтримки економічної сфери сім'ї та налагодження спільного побуту [13, с. 9-11]. На відміну від програм навчання, що мають бути обов'язково опрацьовані в повному обсязі, групи, спрямовані на підвищення батьківського потенціалу також містять обов'язкові тематизми, однак мають більш гнучку структуру і можуть бути відкориговані відповідно до динаміки та запитів учасників.

У роботі з сім'ями, які виховують дітей з інвалідністю, групи можуть застосовуватися для підвищення обізнаності з правових та соціальних питань захисту прав дітей, як джерело додаткової підтримки у процесі прийняття захворювання дитини, а також для налагодження батьківсько-дитячих стосунків та організації змістовного дозвілля для дітей. На базі Київського міського центру соціальних служб декілька років функціонує «Школа батьків» – щотижневий захід, на якому батьки, які виховують дітей або осіб з інвалідністю, мають змогу отримати інформацію щодо змін у законодавстві, особливостях надання соціальних послуг та допомоги, особливостях надання освітніх послуг та специфіці співпраці з освітніми та медичними установами. Школа проводиться для усіх бажаючих та охоплює велику географію учасників з усієї України, складаючись з шести тем, що повторюються [2]. На таких зустрічах батьки мають можливість задати запитання та отримати кваліфіковані відповіді на запитання, що стосуються конкретної їхньої соціальної ситуації, а також послухати історії щодо досвіду інших людей, які стикаються зі схожими проблемами.

Групова робота можна також використовуватися при корекції та розвитку сімейних уявлень про дитячу інвалідність. Кожна сім'я, яка виховує дитину з інвалідністю, має власне розуміння причин виникнення цієї інвалідності та по-різному вбудовує захворювання у своє життя, зберігаючи свою функціональність. Однак, зосереджуючись на вирішенні поточних питань, сім'ї іноді можуть ігнорувати перспективи власного розвитку або нові підходи до вирішення проблемних або спірних ситуацій, саме для того, щоб розширити кругозір сімей, сприяти знайомству з іншими сім'ями, які можуть мати схожі проблеми і можна використовувати групову роботу. Робота з сімейними уявленнями може відбуватися

у форматі тренінгових занять з елементами семінару, оскільки, окрім практичних навичок, у батьків завжди є запит на додаткову інформацію щодо особливостей дорослішання дитини з інвалідністю, техник і методик, які можна використовувати для її розвитку у домашніх умовах тощо.

Програма тренінг-семінару включає 10 занять по 2 години, та передбачає роботу з тематизмами за трьома основними напрямками: інтерес батьків, розвиток сім'ї, заохочення до співпраці. Підтримання інтересу батьків, як вже зазначалося, можуть бути досягнутим за рахунок розширення їхніх знань про особливості розвитку дітей, успішні кейси їх навчання та адаптації до нових умов, створення інклюзивного середовища, а також за рахунок проведення різноманітних практичних занять, спрямованих на дослідження батьками власної особистості. Батьки, які виховують дитину з інвалідністю, можуть переживати негативні емоції, що пов'язані з процесом прийняття негативних проявів хвороби, однак не пов'язані із ставленням до самої дитини, і для того, щоб допомогти учасникам краще диференціювати свої емоції, визначити причини внутрішнього напруження можна застосовувати різноманітні елементи творчих занять з подальшим їх обговоренням. Розвиток сім'ї досягається за рахунок підтримання внутрішньо сімейної взаємодії та налагодження контактів з оточуючими. Вироблення навичок ефективного спілкування, активного слухання, неконфліктного вирішення питань, створення довірливої та підтримуючої атмосфери у сім'ї – все це досягається за рахунок проведення вправ, які допомагають сформувати і закріпити нові навички. Створення мережевих стосунків між сім'ями досягається за рахунок роботи в групах, де учасники мають змогу ділитися власним досвідом, виробляючи групові стратегії поведінки для вирішення поставлених питань. Заохочення до співпраці передбачає налагодження більш тісної співпраці із фахівцями, що надають послуги та психологами та розширення патернів поведінки при організації вільного часу зі своєю дитиною.

Варто зазначити, що сім'ї, які погоджуються до участі у тренінгах мають певний рівень довіри до фахівців, які пропонують їм такі можливості, однак, саме участь у груповій роботі, сприяє створенню більш тісного та довірливого спілкування. Учасники груп більш активно долучаються до інших типів заходів, що пропонуються центрами соціальних служб та більш відповідально починають ставитися до їх відвідування. Отже, одним із побічних результатів проведення групової роботи із сім'ями, які перебувають у складних життєвих обставинах, є не лише досягнення цілей та завдань тренінгу, отримання особистих результатів, але і створення мережі підтримки і контактів між учасниками, підсилення партнерської взаємодії із організаціями, які проводять роботу. Це у свою чергу сприяє тому, що коли сім'ї знову опиняються під дією несприятливих обставин, вони не закриваються у собі, погіршуючи ситуацію, а звертаються за кваліфікованою допомогою. Саме тому, зазначені форми та напрямки роботи

не є остаточними і вичерпними ні у практиці державних центрів, ні громадських організацій. Тематика та спрямування тренінгів постійно оновлюється, доповнюється новими питаннями, що є актуальним відображенням сучасної соціальної ситуації в Україні.

Висновки. Метод групової роботи може використовуватися не лише у роботі зі звичайними запитамі клієнтів, але і для того, щоб долати негативні наслідки складних життєвих обставин, у які можуть потрапляти сім'ї, які належать до вразливих категорій. Групова робота може реалізуватися у вигляді груп взаємопідтримки, тренінгів, семінарів або будь-яких інших форм, які доречно буде використовувати при роботі із конкретною проблемою. При чому залучення до роботи груп може бути як обов'язковим компонентом у процесі наданні сім'ї соціально-психологічної допомоги, так і додатковим джерелом покращення власного соціального становища.

Головною метою більшості форм групової роботи є налагодження внутрішньо сімейних сто-

сунків, покращення комунікації з дітьми та іншими членами сім'ї, підвищення власного потенціалу як батьків. Разом із тим, залучення сімей до роботи груп сприяє тому, щоб сформувати мережу підтримки з іншими сім'ями, які мають схожі проблеми або перебувають у схожій ситуації, і, відповідно, використовувати ресурс співпраці як джерело вирішення власних проблем. Наразі у практиці соціальних служб для кожної категорії клієнтських запитів може використовуватися своя програма групової роботи, втім вона може трансформуватися відповідно до запитів учасників та соціальних змін, що відбуваються у суспільстві. Саме тому, перспективами подальших досліджень може стати розробка та методологічне обґрунтування нових тренінгових програм, що будуть відповідати оновленим запитам сімей, які виникли після початку повномасштабного вторгнення в Україну, а також оновлення наявних програм для приведення їх у відповідність із сучасними реаліями.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Rogers N., Tudor K., Tudor L. E., Keemar K. Person-centered expressive arts therapy: A theoretical encounter. *Person-Centered & Experiential Psychotherapies*. 2012. 11:1, P. 31-47. DOI: 10.1080/14779757.2012.656407
2. Допомога людям з інвалідністю. Мережа центр соціальних служб м. Києва : веб-сайт. URL: <http://ssm.kiev.ua/%D0%B4%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%BC%D0%BE%D0%B3%D0%B0-%D0%BB%D1%8E%D0%B4%D1%8F%D0%BC-%D0%B7-%D1%96%D0%BD%D0%B2%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%B4%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8E/> (дата звернення: 23.12.2022)
3. Запрацювала нова програма з підготовки прийомних батьків, опікунів, батьків-вихователів, усиновлювачів, патронатних вихователів в Україні. *Урядовий портал* : веб-сайт. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/zapratsiuvala-nova-prohrama-z-pidhotovky-priyomnykh-batkiv-opikuniv-batkiv-vykhovateliv-usynovliuvachiv-patronatnykh-vykhovateliv-v-ukraini> (дата звернення: 24.12.2022).
4. Лях, Т., Лехолетова, М., Петрович, В., Спіріна, Т. Соціально-педагогічна робота з батьками щодо підтримки ними дітей у період війни. *Вісник Humanitas*. 2022. Вип. 2. С. 24–30. DOI: <https://doi.org/10.32782/humanitas/2022.2.3>
5. Ніколаєв Л. О., Руденко О. В., Ейдемільєр В. О. Специфіка переживання ситуації розлучення подружжям та її корекція методом груп взаємопідтримки. *Вісник Національного університету оборони України*. 2022. Вип. №5 (69). С. 116-125. DOI: <https://doi.org/10.33099/2617-6858-2022-69-5-116-125>
6. Петрович Ж. В., Петушкова Л. А. Нова програма підготовки сімей до догляду та виховання влаштованих/усиновлених дітей. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: «Педагогіка. Соціальна робота»*. 2021. Випуск 2 (49). С. 160-164. DOI: 10.24144/2524-0609.2021.49.160-164.
7. Пономаренко Л. І. Досвід функціонування груп взаємопідтримки у сфері розвитку педагогічної компетентності батьків-вихователів дитячого будинку сімейного типу. *Науковий вісник Донбасу (педагогічні науки)*. 2013. №1 (21).
8. Про соціальні послуги : Закон України від 17 січня 2019 № 2671-VIII / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text> (дата звернення: 19.12.2022).
9. Програма навчання для прийомних батьків та батьків-вихователів з метою підвищення їх виховного потенціалу : Наказ Міністерства молоді та спорту від 14 січня 2011 №79 / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/va079736-11#Text> (дата звернення: 23.12.2022).
10. Програма підготовки кандидатів у прийомні батьки та батьки-вихователі до виховання дітей з інвалідністю. / Г. Я. Пілягіна та ін. Київ : Представництво Благодійної організації «Надія і житло для дітей» в Україні. 2011. 219 с.
11. Створення та організація роботи груп взаємопідтримки для батьків-вихователів і прийомних батьків. / Г. Я. Пілягіна та ін. Київ, 2010. 74 с.
12. Тичина К. О. Тренінг гармонізації батьківсько-дитячих стосунків у сім'ях, що виховують дітей старшого дошкільного віку з тяжкими порушеннями мовлення. *Корекційна педагогіка. Вісник Української асоціації корекційних педагогів*. 2018. Вип. №1. С. 16-23.
13. Усвідомлене батьківство як умова повноцінного розвитку дитини та підвищення виховного потенціалу громади : Методичні рекомендації до тренінгу. / *Упоряд.: І. В. Братусь та ін. / За заг. редак. Г. М. Ліактіонової*. Київ : Науковий світ, 2004. 86 с.
14. Химко М. Б., Андрейко Б. В. Психотерапевтична робота з батьками дітей з особливими потребами та робота з проблемною поведінкою. *Психологічний часопис: Науково-практичний журнал Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України*. 2016. №. 2(4). С. 31-43.